

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 13, Sayı 2 (Haziran 2016), ss. 7-29

DOI: 10.1501/MTAD.13.2016.2.13

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Kafkasya ve Türkistan'da İngiliz-Rus Rekabetine Osmanlı Bakışı: Ahmet Cevdet Paşa'nın Bir Muhtıra Ekinin Değerlendirilmesi

Celal Metin

Celal Bayar Üniversitesi (Ardahan)

ÖZET

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti değişen dünya dengeleri içinde, özellikle II. Abdülhamid döneminde, çevresinde olup bitenlere duyarlı olmuştur. Bu amaçla II. Abdülhamid, döneminin devlet adamı ve aydınlarından, gelişmeleri değerlendiren layihamahtıra türü raporlar istemiştir. Bu çalışmada dönemin devlet adamı ve âlimlerinden olan Ahmet Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı bir muhtıraya ek olan rapor değerlendirilmiştir. Muhtıra, Kafkasya ve Türkistan'daki İngiliz-Rus rekabetinin, petrol, demiryolu, stratejik bölge, ticareti kontrol, hâkimiyet alanı ve Osmanlı Devletinin pozisyonu noktalarında Osmanlı bakış açısının ne olduğunun ipuçlarını üretir. Bu muhtıra eki Hindistan üzerindeki İngiliz- Rus rekabetinin bir uzantısı olarak kaleme alınmıştır. Bu muhtırada, özellikle Rusya'nın sistemli ilerleyişi karşısında, İngiltere'nin pasif tutumu eleştirilir ve bu rekabete İngiltere'nin Osmanlı Devletini dâhil etmedeki başarısızlığının tarihsel arka planına atıflar yapılır. Söz konusu muhtıra, Kafkasya ve Türkistan'ın çok yönlü stratejik öneminin Osmanlı yöneticilerince de farkında olunması noktalarında tarihsel bilgilerimizi gözden geçirmemizi gerektirecek sonuçlar üretmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Osmanlı Devleti, İngiliz-Rus rekabeti, Büyük Oyun, Hindistan, Afganistan, demiryolu, Türkistan, Kafkasya.

ABSTRACT

Towards the end of the 19th century, especially in the period of Abdulhamid II, the Ottoman Empire had been sensitive to what was happening around in the context of changing world balance. For this reason Abdulhamid II requested reports evaluating the development in the

form of –memorandum (layiha-muhtıra) from the statesmen and intellectuals of his period. In this study, the report of a memorandum which was written by Ahmed Cevdet Pasha, who was a statesman and a scholar, has been evaluated. This memorandum produces tips of what perspective of Ottoman Empire on the Competition of England and Russia for the petrol, railway, strategic areas, the control of the trade, area domination. This memorandum attachment was written as an extension of the British- Russian competition for India. In this memorandum, particularly in the view of the systematic progress of Russia, the passive attitude of Britain was criticized and the historical background was emphasized in England's failure in including Ottoman Empire into this competition. This memorandum produces some results that force us to reconsider our historical perspectives on the point that Ottoman administrators were well aware of the multi dimensional strategic importance of Caucasus and Turkestan.

KEY WORDS

The Ottoman Empire, Anglo-Russian rivalry, Great Game, India, Afghanistan, Ahmed Cevdet Pasha, Central Asia, the Caucasus.

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel olarak, maddî ve manevî hayat alanlarından olan Kafkasya ve Türkistan coğrafyaları 19. yüzyıl içinde Rusya ve İngiltere'nin emperyalist hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı yönetici ve aydınlarının Kafkaslar ve Türkistan coğrafyalarına ilgilerini arttırdıkları, Rusya ve İngiltere'nin politikalarını yakın takibe aldıkları bir süreç yaşanmıştır. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde II. Abdülhamid'in halifelik kurumu çerçevesinde İslâm Birliği (*İttihad-ı İslâm*) oluşturma arayışı ve bu bağlamda dönemin iki emperyalist gücü olan İngiltere ve Çarlık Rusyası'nın Asya coğrafyasındaki rekabetinin meydana çıkardığı tehditleri ve fırsatları yakından görmeye çalışılmıştır. Osmanlı yöneticilerinin bu coğrafyalarla ilgili rafine bilgi artışı oluşturma çabalarının yanında emperyalist güçlerinin kendi aralarındaki rekabeti de anlamaya, gelişmeleri yorumlamaya ve isabetli olsun olmasın muhtemel olarak devlet siyaseti açısından belirli sonuç-çıkarmalar elde etmeye çalıştıkları görülür. Bu türden olmak üzere, son dönem Osmanlı devlet adamlarından, ricalinden ve çok yönlü aydınlarından Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)'nın¹ II. Abdülhamid'e 1894 yılında sunduğu muhtıra zeyli (eki) bütüncül bir bakış açısı sunması bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmada *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nde (BOA) *Yıldız Esas Evrakı* (Y. EE) 39/10 (9/N/1311)'da kayıtlı, katalog tanımıyla "Hindistan'ın dünya siyasetindeki yeri ve önemi hususunda Ahmed Cevdet Paşa'nın layihası" başlığını taşıyan belgenin

¹ Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı ve çalışmaları hakkında son zamanlarda çok sayıda yayın yapılmaktadır; ancak hayatı ile ilgili en önemli kaynak, bizzat Ahmet Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı, *Tezâkir*'in dördüncü kitaptaki ilgili bölümüdür. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV. Kitap (1991, 40. Tezkire: 4-147).

çevrimyazısı (Ek 1) ve bu belge üzerinden, konuyla ilgili basılı başka kaynak ve başvuru kitaplarına dayanarak 19. yüzyıl boyunca Kafkasya ve Türkistan coğrafyalarındaki Rus-İngiliz emperyalist rekabetinin Osmanlı bakış açısından nasıl görüldüğünün izleri sürülecek; Rusya'nın başarısının ve İngiltere'nin başarısızlığının nedenlerinin neler olduğu üzerinden Osmanlı devletinin siyasetinin nasıl olması gerektiğinin ipuçları yakalanmaya çalışılacaktır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu türden benzer veya bütüncül bakış sergileyen belgeler olmakla birlikte², bu çalışmada kullanılan muhtıra eki, Kafkasya, Türkistan, İran, Afganistan, Hindistan bağlamında, ardıl olarak sunulmuş birçok layihaya temel olan tarihsel bilgileri üretmesi bakımından öncü niteliktedir. Kullandığımız muhtıra ekinin Ahmet Cevdet Paşa'ya ait olduğunu anlamamızın en önemli göstergesi, dokuz sayfalık muhtıra ekinin sonunda "Kulları Cevdet" imzasının bulunmasıdır. Aynı zamanda sonuna 9 Ramazan 1311 (16 Mart 1894) tarihi düşüldüğüne göre Ahmet Cevdet Paşa'nın ölümünden bir yıl önce kaleme alınmıştır. Belgenin genel içeriğine baktığımızda Rus-İngiliz emperyalist rekabetinin Kafkasya, Türkistan, Pamir, Afganistan ve Hindistan coğrafyaları fon kabul edip kullanılarak, rekabetin tarihsel boyutları, Osmanlı Devleti ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Rus-İngiliz rekabeti adı geçen coğrafyalarda sömürgeciliğin kaba gücü ve yüzüyle değerlendirilirken Osmanlı siyaseti dinî-millî duyarlılık ve ilgiler üzerinden kendini gösterir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın bu muhtıra ekini kaleme aldığı tarihsel süreç, Rusya'nın Kırım Savaşı (1853) sonrası Avrupa işlerinden dışlanması ve tüm dikkatini Kafkasya ve Türkistan'a vermesi; bu bölgeleri emin ve kararlı biçimde işgal etmesinin İngiliz sömürge siyasetine ve Orta Doğu ve Hind alt kıtasındaki sömürgecilerine yönelik tehdit bağlamında anlamlı argümanlara sahiptir. Cevdet Paşa, "Rusların Katerina zamanındaki planları" dese de 18. yüzyılın başlarından itibaren Büyük Petro'nun (1682-1725) Rusları sıcak denizlere indirme planlarının bir uzantısı olarak Rus sömürgeciliğinin Kafkasya ve Türkistan coğrafyasına hâkimiyeti, İran ve Hindistan üzerinden sıcak denizlere inme gayretinin önemli bir aşamasını teşkil eder.

2. Rusya'nın Kafkasya ve Türkistan'a İlgisi ve Nüfuzu

Moskova merkezli Rusya Çarlığı'nın doğuya ve güneye doğru yayılma siyaseti, genel kabullere göre, 16. yüzyılın ortalarında Kazan (1552) ve Astrahan (1556)'ın kanlı

² Bu bağlama yerleşen bir başka örnek "Rusların İngilizleri aldatarak Şarkta onlara takaddüm ettiklerine dair müsvedde hâlinde 9 sahifelik layiha" (BOA Yıldız Esas Evrakı, 18, 553/618-93-38) imzasız ve tarihsizdir. Ayrıca içeriğindeki bazı vurgulardan Ahmet Cevdet Paşa'nın muhtirasından geniş olarak yararlandığı, daha ayrıntılandırıldığı ve bazı bakış açılarının olgunlaştırıldığı izlenimi verdiğiinden daha sonraki bir zamana tarihlendirilebilir.

savaşlar sonunda düşmesiyle tarihsel olarak başlar. Bu dönem aynı zamanda dünya ticaret yollarının değişmesi ile Avrupa için hayati önemde olan doğu-batı ticaretinin denizlere kaydığı; kara ticaretinin bölgesel olarak devam etmesiyle birlikte, öneminin azaldığı; ancak ulaşım, stratejik ve askerî açıdan önemini koruduğu; Kafkasya ve Türkistan coğrafyalarında güçlü devletlerin yerini, birbirleri ile çekişen, yerel küçük devletçiklerin aldığı bir sürecin de başlangıcıdır (Caroe: 77-80; Kurat 1993: 352-353). 17.-19. yüzyıllar boyunca Rusya'nın doğuda Türkistan ve güneyde Kafkasya yönünde yayılma siyaseti, askerî ve ticarî önemdeki stratejik alanların kontrol edilmesi ve siyasî hâkimiyetinin pekiştirilmesi yönünde olduğu gibi, artan nüfusunu bu bölgelere kaydırarak, hem kendisine toplumsal taban oluşturmaya yarayan hem de bu coğrafyalarda kalıcı olmasını sağlayan, Rus kolonilerini kurması birlikte gerçekleşmiştir (Rywkın 1975: 23-28; Kurat 1993: 225-227, 332, 347-48; Alexandre Benningsen – Chantal Lemercier- Quelquejay 1994: 36-50; Yalçınkaya 2006: 58-59). Bu coğrafyalarda günümüzde bile hatırı sayılır bir Slav nüfusunun varlığı bu dönemdeki Rus sömürge politikasının başarısını gösterir.

Rusya'nın Kafkaslara ve Türkistan'a doğru yayılma ve sömürgeleştirme siyaseti uzun dönem boyunca İngiltere ve Fransa gibi Batılı emperyalist güçlerin pek dikkatini çekmediği gibi, ilgi alanlarından uzak olmasının da etkisi ile Rusya bu coğrafyalara yayılması sırasında neredeyse rakipsiz kalmıştır (Kortepeter 1966; Çelik 1992: 2-8) Rusya 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar bu coğrafyalarda daha çok Osmanlı ve İran ile hâkimiyet mücadelesine girişmiş ve hepsinde başarılı olmuş; 20. yüzyıl içinde iki dünya savaşı sırasında ise Almanya ile rekabet etmiş; savaşları Almanya'nın kaybetmesi üzerine konumu değişmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarına doğru Rus tehlikesinin farkına varması ile başlayan Kafkasya'daki Osmanlı-Rus mücadelesi Osmanlı'nın birkaç savaşı kazanmasının ve Rus ilerleyişini geciktirmesinin dışında, başarılı olamadığını görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kafkasya'da inisiyatifi tamamen kaybettiğini; buna karşılık olarak Rus Çarlığı'nın, küçük Kafkas halkları ile çetin savaşlara giriştiği; bunları bazen üstün askerî gücü ile ezerek ve bazen de aralarındaki rekabetten yararlanarak güçsüzleştirdiği bir dönem yaşanır. İran'ın güney-doğu Kafkasya ve Batı Türkistan'da etkisinin kırılması da Osmanlı İmparatorluğu'nun inisiyatifi kaybettiği sürece denk gelir. 1828'de Türkmençay ve 1829 Edirne antlaşmalarını imzalayan Rusya hem İran'ı hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu Kafkasya ve ötesi işlere bir daha kendi başlarına müdahale edemez hâle getirmiştir.³ Kırım Savaşı (1853) ve Paris Barış Konferansı (1856), Avrupalı emperyalist güçlerin desteği ile Osmanlı için bir istisna teşkil etmekle birlikte, sonuçları itibari ile Rusya'nın Kafkasyalarda ve Türkistan coğrafyasında kalıcı ve etkin olmasına

³ Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya ilgisi ile üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçe (1979).

her hangi bir darbe vurmamış; tam tersi Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi içine dönmesine; Balkanlar, Akdeniz ve Mısır meselelerine odaklanmasına ve Kafkasya ve ötesi ile ilgilenememesine yol açmış; İran'ın Hindistan ve Basra Körfezindeki İngiliz etkisine ve Afganistan'la Herat problemine odaklanması Kafkasya'ya ilgisini azaltmış görünmektedir. Ancak Osmanlı ve İran'ın, özellikle Kafkasya'ya bu ilgisizliğinin nedeni, kendi güçsüzlükleri ve Rusya'nın büyük askerî gücünden dolayı olduğu unutulmamalıdır. 19. yüzyılın son çeyreğine girerken Osmanlı İmparatorluğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasındaki gelişmelerle büyük toprak kayıpları yanı sıra, ekonomik iflasını istemesi ile çöküş dönemine girmiş; varlığını sürdürmesi artık emperyalist devletlerin insafına kalmıştır. Berlin Barış Konferansı'nda (1878) Osmanlı'nın "hasta adam" olduğu ve İran Kaçar Devleti'nin "zayıflığı" imajı dünya kamuoyunca paylaşılmasına rağmen Osmanlı ve İran'la ilgili planlarını netleştiremeyen ve paylaşılmasına rıza göstermeyen İngiltere'nin tutumu yüzünden gecikmiştir. Almanya'nın güçlü bir devlet olarak emperyalizm ve sömürgecilik yarışına girmesi de bu dönemde dengeleri değiştirmiş; Fransa-Rusya yakınlaşması İngiltere'nin Osmanlı ve İran devletlerinin geleceği ile ilgili planlarını yeniden gözden geçirmesine yol açmıştır. Almanya'nın Kafkasya ve Yakın Doğu (özelde İran) için Osmanlı coğrafyasını önemli bir sıklet merkezi olarak görmesi Osmanlı-Alman yakınlaşmasını çok yönlü olarak anlamlı kılar. Bu çalışmada kullandığımız belgenin yazılış tarihi ve dili, Osmanlı-Alman yakınlaşmasının somut tarihsel düzlemde görüldüğü bir kesitte, Rusya'yı düşman; İngiltere'yi güvenilmez ama dikkate alan şekliyle görmek gerekir.

Kafkasya'da Osmanlı askerî gücünün hareket alanının zayıflamasıyla birlikte Kafkas halklarının yerel mücadeleleri hız kazanmış; 19. yüzyıl içinde de Hacı Mansur'dan Şeyh Şamil'e uzanan çizgide İslâmî nitelikte 'Müridizm' Ruslara karşı savaşı sürdürmeye çalışmıştır. Ancak dış güç destekten mahrum bu mücadele Rusların acımasız katliamları ve Kafkas halklarını sürgün etmesi ile sonuçlanmış; başta Osmanlı ülkesi olmak üzere "Büyük Çerkes Göçleri" ile Kafkasya'da Ruslara karşı mücadele tükenmiştir (Henze 1985: 2-11).⁴ Benzer gelişmeler Türkistan coğrafyasında da olmuş; Ruslar adım adım Hazar ötesine geçmiş; demir ve kara yolu, kale, liman ve yeni şehirler kurarak işgal ve sömürgeleştirmeyi birlikte yürütmüşlerdir. Türkistan'daki zayıf devletler olan Buhara (1873), Hive (1873), Hokand (1876) ve Türkmen devletleri 1880'lerin ortalarına gelindiğinde Rus hâkimiyetine girmiş; Rusya, İngiliz tacının incisi olan Hindistan arasındaki son devletler olan Afganistan ve İran bölgelerinde etkin olmaya başlamıştır.

---

⁴ Şeyh Mansur ve Şeyh Şamil'in Ruslarla mücadelesi için bkz. Baddley (1995).

3. İngiltere'nin Kafkasya ve Türkistan'a İlgisi

Rusya'nın hem Kafkasya hem de Türkistan coğrafyalarında emin adımlarla sömürgeler oluşturması ve hâkimiyetini pekiştirmesi Batılı emperyalist güçlerinin dikkatini çekmiş; özellikle İngiltere'nin Kafkasya ve Kafkas ötesi coğrafyalarla ilgilenmeye başlaması 19. yüzyılın başlarında olmuştur. Özellikle Amerikan Bağımsızlığı (1776) sonrası kayıplarını telafi etmek için var olan sömürgelerini sağlamlaştırma ve yeni sömürgeler oluşturma, uluslararası alanda İngiltere'nin askerî ve ticarî siyasetinin temelini oluşturur. Başta Hindistan (1757) olmak üzere, Çin ve Güney Asya'daki çıkarlarını koruma ve genişletme sürecinde İngiltere'nin ilgi alanı 19. yüzyılın başına kadar Yakın Doğu ve Kafkaslarla çok ilgili olmadığını; buna bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuna da fazla ilgi göstermediğini söylemek yanlış olmaz. Hindistan bağlantılı olarak İran coğrafyasına daha 18. yüzyıl sonlarında yönelen İngiltere, İran ve Hindistan'ın kuzeyindeki Afganistan ve Türkistan hanlıkları hakkında bilgi sahibidir. İran üzerinden daha yoğun olmak üzere ticarî olanakları artırmak amacıyla Türkistan ve Kafkasya bölgesine sızmaya çalıştığı; bu amaçla bu bölgelere askerî ve ticarî nitelikli özel ve resmî heyet ve özel görevliler gönderdiği ve keşiflerde bulunduğu görülür (Karadeniz 2009: 53-68).

Osmanlı-İngiliz ilişkileri, İngilizlerin Basra Körfezi'nde hâkimiyet kurmak istemeleri yüzünden sıkıntılı başlar. Ancak önce Fransa'nın Mısır emelleri ve sonra da Rusya'nın ve Avusturya-Macaristan devletlerinin emperyalist yayılmacılığı karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı emperyalist bir gücün desteğini arama sürecinde İngiltere ile 19. yüzyılın başından itibaren yoğun bir ilişki içine girmesi kaçınılmaz olur. İngiltere adım adım önce Akdeniz'de etkin bir güç olur. İngiltere ve Fransa'nın Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın emperyalist emelleri karşısında ve onların sıcak denizlere ulaşmasını engellemek için Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü çıkarlarına uygun görmelerine yol açar. Bütün 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun var olması ve dağılmasının gecikmesinde Batılı emperyalist güçlerin Osmanlı'nın paylaşımında anlaşamamış olmaları genel kabul gören tezlerdendir (Kurat 1986: 10). Ancak İngiltere önce Mısır'ın kendi hâkimiyetine girmesinin Hindistan için önemli olduğunu görür (ki 1869'da Süveyş kanalının açılması ile bu durum hayatî hâle gelecek ve İngiltere için kanal 20. yüzyılın ortalarına kadar uluslararası siyasetinin en başında yer alacaktır) ve Akdeniz'de etkinliğini artırır. Akdeniz'de İngiliz etkisinin artması daha çok Osmanlı aleyhine olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'nin uluslararası gücünden yararlanmak ve desteğini kaybetmemek için buna sessiz kalmayı; hatta Kıbrıs'a (1878) ve Mısır (1882)'a el koymasına fazla itiraz etmeyecektir (Değerli 2008: 1-15).

Ayrıca 19. yüzyıl içinde Kafkasya ticaretinde etkin olmak isteyen İngiltere, İran üzerinden ulaşımın güçlüğünden dolayı, Karadeniz'in uluslararası ticarete

açılmasında başrolü oynar. 1830'lardan itibaren Karadeniz'de ticaret canlanmış olmakla birlikte (Kütükoğlu 1988: 97 vd., Erim 1994: 577) Trabzon ve Batum başta olmak üzere Karadeniz limanları yoluyla Kafkasya ticaretinden pay kapmak isteyen İngiltere, Rusya ile karşı karşıya gelir. İngiltere'nin Kafkaslar'da etkin olmak istemesinin bir nedeni de Doğu Anadolu ve İran üzerinden Rusya'nın Basra körfezine inmesini engelleme isteği de düşünülebilir; ancak İngiltere'nin bu çabaları etkili olamayacak; 1878 yılına gelindiğinde Rusya Erzurum'a kadar inebildiği bir bölgede hâkim olacak ve İran üzerindeki emellerini gerçekleştirebilecek pozisyona ulaşacaktır. İngiltere bu dönemde Kafkasya'daki halkların Ruslara karşı mücadelesine sempatiyle bakacak; ancak Rusya ile doğrudan çatışmamak için Kafkasya'dan gelen yardım taleplerini geçiştirecek ve yalnızca Kırım Savaşı'nda doğrudan müdahil olacak; bunun da en büyük nedenini ise Karadeniz'de Rus hâkimiyetinin yerleşmesini engellemekle sınırlı tutmak olarak sunacaktır. Yine de İngiltere hem Kafkaslar'da hem de en önemli sömürgesi Hindistan'ın kuzey sınırı boyunca var olan Türkistan Hanlıkları ile ilişkilerinde Osmanlı padişahlarının uhdesinde olan İslâm halifeliğinin manevî etkisinden yararlanmak isteyecek; zaman zaman bu yönde adımlar atacak ve talepte bulunacaktır (Özcan 2000: 305 vd.)

İngiltere, Osmanlı-Rus Harbinden (1877-1878) sonra hem Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumaktan hem de Karadeniz'deki Rus hâkimiyetine karşı mücadelesinden vazgeçecektir. Zaten İngiltere Osmanlı ülkesindeki ekonomik çıkarlarını 1838'de elde ettiği kapitülasyonlarla (Baltalimanı Andlaşması) en üst seviyeye çıkarmış olması ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı devletinin askerî açıdan güçlü bir müttefik olamayacağını ve yük oluşturacağını düşünülmesi noktalarında İngiltere için önemini yitirmiştir (Uyar 2007: 2-17). Bir başka nokta da Almanya'nın Avrupa bağlamında kendisiyle rekabete girmesi Rus-İngiliz yakınlaşmasını zorunlu kıldığından Osmanlı devletine desteğinin sorun oluşturmasını çıkarlarına uygun bulmamıştır (Sander 1995: 230; Kent 2013: 289). Ancak İngiltere hem sömürgelerinde yoğun Müslüman nüfusu bulunması hem de Almanya'nın denizlerde kendisiyle rekabet edebilecek bir donanmasının olmasından dolayı fazla aceleci davranmamış; Osmanlı ile ilişkilerini düşmanlık noktasına getirmemiştir. Ancak 1895 Ermeni Olayları ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasındaki İngiltere'nin yanlı tutumu Osmanlı kamuoyunda "İngiliz kahpeliği" olarak algılanacak ve ilişkiler gerginleşecektir (Özcan 2000: 306).

3. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Türkistan'a İlgisi

Osmanlı Devleti yükselme sürecinde Karadeniz kıyılarına hâkim olması ile birlikte Kafkasya ile ilgilenmeye başlamıştır. İmtiyazlı Kırım'ın Osmanlı ülkesine tâbi olmasından sonra Kafkasya Osmanlı Devleti'nin kuzeye yönelik siyasetinde önemli

bir yere sahiptir. Osmanlı-Safevî mücadelesi sırasında da Güney Kafkasya'nın bir kısmının Osmanlı ülkesine dâhil olması ve bu mücadele sırasında Osmanlı yönetiminin sünnî Türkistan hanlıklarının şîu Safevîlerle mücadelesine destek vermesi 16. yüzyılın sonuna kadar ilişkilerin belli bir düzeyde sürmesine yol açmıştır (Saray 1994: 3-18). Aynı zamanda doğu-batı ticaret yolunun hâlâ canlılığını sürdürmesi Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'yı elinde tutmak ve hâkimiyetini genişletmesinin çıkarına olduğunu hissetmesi Kafkasya coğrafyasını doğuya yönelik politikalarında ayrı bir yere taşımıştır. Ancak 17. ve 18. yüzyıllar boyunca hem bu ticaretinin yavaşlaması hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuda İran'daki devletlerle bir dizi savaflara girişmesi ve bu savafların stratejik olarak Güney Kafkasya'da Dağıstan coğrafyası ile sınırlı kalması ve ideolojik olarak savafların Irak'ta yoğunlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkistan'a ilgisini en alt düzeye taşımıştır (Saray 1999: 34 vd.).

Güney Kafkasya'da İran'la hâkimiyet mücadelesini sürdürürken Kuzey Kafkasya halkları arasında ekonomik ilişkileri öne çıkarmış; daha çok da bu bölgedeki değişik halklar arasında İslâmiyet'in yayılmasını desteklemiştir (Gökçe 1979: 32-74). Kafkas ardı kuzey coğrafyaları göz ardı ettiği; dikkatini batıya verdiği süreçte Rusya'nın kuzeye doğru yayılması Osmanlı İmparatorluğu için ciddi bir tehdit oluşturmuştur.⁵ Ancak Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıl sonlarına doğru Rus tehdidine karşı Kuzey Kafkasya'da konumunu güçlendirmek için bazı teşebbüslerde bulunmuş; yeni kaleler inşa etmeye yönelmiş ve Don ve Volga nehirlerini birleştirecek bir kanal projesini gündeme almışsa da bunları gerçekleştirecek ve başka önlemler alacak zamanı bulamamıştır (İnalçık 1948: 351; Saray 1994: 7-8).

Rusya ile Osmanlı Devleti'nin uzun soluklu mücadeleye girişmesi 18. yüzyıla başlamış; yıkılışına kadar sürmüştür. Bu mücadelede zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu başarılı olmuşsa da Rusların Karadeniz'e inmesi ve Kafkasya'ya hâkim olmasını engelleyememiş; Balkanlar'da, Rusya'nın ideolojik ve emperyalist kılıflı yıkıcı Pan-slavist politikaları karşısında tutunamamış ve sürekli toprak kaybetmiştir. Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. ve 19. yüzyıllar boyunca yaptığı savaflarda en fazla toprak kaybettiği ve en ağır barış anlaşmaları imzaladığı ülkedir. Denilebilir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde Rusya ile yaptığı savaflar belirleyici olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıfladığı süreçte Rusya Kafkaslara hâkim olmak için bir dizi girişimlerde bulunmuş; uzun hazırlıklar ve planlı adımlar atmıştır. Batılı

---

⁵ Ahmet Cevdet Paşa, Kırım hanlarının Osmanlı nezdinde Kafkas ve Kafkas ötesi işlerle sorumlu tutulmalarının Osmanlı yönetiminin hareket alanını sınırladığını; ayrıca Kanunî döneminde dikkatin Almanya tarafına verildiğini ve Rusya'ya dikkat edilmediğini iddia eder. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I. Kitap (91-92).

emperyalist güçlerinin dikkat ve ilgisinden uzak bu coğrafyada yalnızca Osmanlı İmparatorluğu ve zayıf yerel güçlerle mücadele etmiştir. Rusya'nın geniş sosyo-ekonomik imkânlarını askerî gücü ile birleştirmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun tükenen gücü karşısında işini kolaylaştırmıştır. Osmanlı yönetimi, Ruslara karşı mücadele eden Kafkasya'daki dindaşlarına yardım etmekte yetersiz kalmış ama manevî desteğini hep sürdürmüştür. 19. yüzyıl içinde Kuzey Kafkasya'da Çerkes halklarının öncülük ettiği Rus emperyalizmine karşı mücadeleye Osmanlı yönetimi sınırlı destek vermek zorunda kalmış; Rusya kendisine karşı mücadele eden halkları sürgüne tâbi tutmuş; sürgün sonucu Çerkez, Dağıstanlı ve Tatarlar başta olmak üzere bu halklar kitleler halinde ve büyük çoğunluğu Osmanlı ülkesine göç etmiştir.⁶ Kafkasya'nın güneyinde de Osmanlı direnişi Rus emperyalizmi karşısında tutunamamış; 19. yüzyılın başında hem Osmanlı hem de İran Rusya karşısında ağır mağlubiyetler almış; Osmanlı ve İran egemenliğinin yerini Rus emperyalizmi hâkim olmuştur. Osmanlı orduları ancak I. Dünya Savaşının sonuna doğru Güney Kafkasya'ya hâkim olacak ve Hazar kıyılarına ulaşacak ama savaşın aleyhine sonuçlanması ile birlikte bu bölgeyi boşaltmak zorunda kalacaktır.

17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı yönetimi ve kamuoyunun Kafkas ve Hazar ötesi coğrafyalarla ilgili enformasyonu sınırlıdır. Bu enformasyonda daha çok hac için gelenler, ticaret yapanlar ve bireysel teşebbüsler öne çıkar. Kafkasya ve ötesi Müslümanların hac güzergâhı Osmanlı topraklarından Hicaz'a ulaştığından; aynı şekilde Türkistan'dan gelen haclıların Afganistan (güvenlik) ve İran'ı (farklı mezhep) uygun bulmamalarından dolayı Osmanlı ülkesinden Kutsal Topraklara ulaşması Osmanlı yöneticileri, bu coğrafyalarda hem dindaşlarının hem de dili bir soydaşlarının olduğunun farkına varmışlardır.⁷ Yine de 19. yüzyılın ortalarına kadar siyasal ilişki sınırlı kalmış; bu siyasal ilişki de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir artış olmuş; ilişki kurma talebi Osmanlılardan değil onlardan gelmiştir. Bunda da Rusya'nın 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türkistan'da ilerlemeye başlaması ve Türkistan Hanlıklarını tehdit etmesi üzerine, dönemin en büyük İslâm devleti olan ve sünni Hilâfeti uhdesinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım ve destek talepleri olmuştur.

Bu dönemle ilgili Osmanlı arşiv belgelerinde bir artış gözlemlenmekte ancak yardım ve destek talepleri, coğrafi mesafenin uzaklığı bahanesiyle, sürekli ertelenmekte ya da reddedilmektedir. Osmanlı belgelerinden, daha çok bu hanlıklara Ruslarla iyi geçinmeleri, çatışmadan kaçınmaları ve birlik olmaları tavsiye edilmekte

⁶ Kırım ve Kafkasya'dan erken ve geç tarihli göçler ve sonrası devlet düzenlemeleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz Saydam (1997). Ayrıca Başbakanlık Devlet Arşivlerinin ilgili iki ciltlik *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya Göçleri I-II* (2006).

⁷ Ayrıntı için Kurat (1966: 77-98), Dünder (2006: 31-33), Hac güzergâhları ve İstanbul'daki Rusya Müslümanlarının faaliyetleri için bkz. Sibgatullina (2014) I. ve II. bölümler.

olduğu anlaşılmaktadır. Bunun açık nedeni Osmanlı yönetiminin bu hanlıklara açıkça destek vermesinin Rusya'nın tepkisini çekeceği endişesi olduğu görülebilir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı yönetimi, halifelüğün manevî nüfuzundan ve İslam dünyasının en büyük devleti olmasının avantajını kullanarak, bu hanlıkların kendi aralarındaki veya iç işlerinde bile müdahil olduğu; tercih yaptığı veya reddettiği görülmektedir.⁸

Özellikle II. Abdülhamid döneminde tüm dünyadaki Müslümanlara yönelik İslâm Birliği için İslâmî dayanışmayı kuvvetlendirecek adımlar atıldığı genel kabullerdendir. Bu amaçla en çok öne çıkarılan Hind Müslümanları olmakla birlikte, II. Abdülhamid'in Kazan'dan Kaşgar'a tüm Kafkas ve ötesi, Türkistan, Afganistan ve Çin (*Türkistan-ı Şarkî*) Müslümanlarına yönelik benzer faaliyetler yürütüldüğü; az da olsa insanî ve askerî yardımlar, özel elçiler, dinî yayınlar, taltif ve tebrik mesajları iletiltiği bilinmektedir. Bu çalışmada kullanılan muhtıranın yazıldığı dönemde bu tür faaliyetlerin oldukça yoğunlaştığı; Osmanlı etkisinin sınanmış verilerle güçlü olduğu ve buna inanıldığı yazılanlardan anlaşılmaktadır.

4. Ahmet Cevdet Paşa'nın Muhtıra Ekinin Değerlendirilmesi

Belli konularda **layiha** yazma geleneği Osmanlı yönetim anlayışı ve malumat toplama bağlamında yaygın bir uygulamadır. Daha çok yurt dışı görevlerde bulunanlardan, buldukları ülke ve olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler içeren layihaların Osmanlı arşivinde çokluğu göz önünde bulundurulduğunda dış dünya ile önemli bir bilgilenme kanalı olduğu açıktır. Ancak Osmanlı arşivinde çeşitli ülke içi bölge, sorun, sıkıntı ve gelişme için de layihalar sunulduğu görülmektedir. Çoğunlukla padişaha olmakla beraber devlet büyüklerine de sunulan layihaların içinde zaman zaman devlet ileri gelenlerinden veya dönemin aydınlarından padişahın veya ilgili devlet büyüğünün yeni bir gelişme, durum ve olay hakkında bakışı, görüşü ve önerisi bağlamında layiha yazması istenmiştir. Osmanlı çözülme devri söz konusu olduğunda lahiyalar arasında bir sınıflama yapılırsa talep üzere ve seçili devlet adamının düşüncelerinin, ilgili sorunlu konunun çözüm faslında, bir birikmenin sağlanmak istenmesi, bu birikmenin de devlet siyaset aklına yorulmak iradesi esastır. Bu çalışmada kullanılan layiha ise bu türden, İngiltere ve Rusya bağlamında, uluslararası gelişmeleri değerlendiren ve yazarın bakış, görüş ve önerilerini içeren bir **muhtıradır** (*memorandum*). Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlüğü* göre (2011: 1707) Arapça **ihtar** sözcüğünden müştak olup, bir şeyi hatırlatmak, herhangi bir (önem arzeden veya öyle olduğu düşünülen) konu ile ilgili uyarda

⁸ Bu belgelerin toplu bir seçkisi için *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687- 1908 Yılları Arası)* (1992); *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)* (2005).

bulunmak için yazılan yazı manasına gelmektedir. Ayrıca bir konuyu hatırlatmak veyahut bizzat kendisi ve (siyasî) muhiti hatırlamak için yazılan **tezkere** anlamı da vardır.

Burada incelenen muhtıra, daha önce sunulan bir muhtıraya **zeyil** (ek) olarak hazırlanmıştır. Harfçevrimini makalede ek olarak vereceğimiz asıl zeyil metin dokuz sayfadır. Eki olduğu anlaşılan esas muhtıraya maalesef ulaşamadık veya tespit edemedik. Benzer konulardaki ve üsluptaki isimsiz bazı layihaları karşılaştırdığımızda imza olmaması veya ileri bir tarih düşülmüş olması; ayrıca diğer layihaların bazısında, içerikte bazı tekrarlar olması da bizi tereddütte bırakmıştır. Kullandığımız muhtıra ekinin başında ferman-ı hümayun yoluyla kendisinin bilgisine başvurulduğunu; yazdığı muhtırada eksik gördüğü yerleri tamamlamak vesilesi ile 'Hind'e dair söz geçmişti..' ve 'tahririne vakit olmadığından...' biçimindeki ifadelerden bazı hususlarda bilgi vermek istediğini vurgular ve 'İngiltere Devleti' ile söze başlar.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre İngiltere'nin Hindistan gibi büyük bir coğrafyaya hâkim olmasının iki nedeni vardır: İlki İngiltere, güçlü donanması ile denizlerde mutlak hâkimdir ve sahillerde gücünden emindir. İkincisi ise Hindistan sınırları içindeki hükümetler zayıf; halk ilkel ve geri (*akvam-ı bedeviye*) durumdadır. Zaten Hindistan'dan sonra Afganistan'ı da ele geçirmek istemişler; başkentleri Kabil'e kadar gelmişlerse de, Afgan emirliğinin kuvvetli olmasından dolayı İngiliz askerlerini "doğramışlar" ve "memleketlerini tahlis eylemişlerdir".

Ahmet Cevdet Paşa, Afganistan yenilgisi üzerinden, bir İngiliz karakter tahlili yapar. Ona göre İngilizler, aslında zayıf ama hilekâr ve düzenbaz olduklarından ne yapabilirlerse bu yolla yaparlar; ama sert bir müdafaa görürlerse hemen "yelkenleri suya indirir(ler)" ve çark ederler. Afganistan'da da böyle bir durumla karşılaşınca iltifata başladıklarını; Rusya'ya meyletmemesi için senelik belli bir miktar para vererek Afganistan'ı elinde tutmaya çalıştığını ima eder. Afganistan'ın çoğunluğunun Müslüman olması üzerinden Hindistan'ın neden İngilizlere karşı tutum alamadığını sorgular ve bunun en önemli nedeni olarak Hindistan'da çoğunluğun Müslüman olmayanlarda olmasına bağlar. Ayrıca İngilizlerin Hindistan'da *azımlık* olan *Müslümanlardan* çekindiğini vurgulamadan geçemez.⁹

Rusların adım adım Orta Asya'da ilerlemesinden endişe eden İngilizler, Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, o sıralar Orta Asya'nın hükümdarı olan Buhara Emiri'ne memurlar göndermişse de Emir onları casus olduklarını düşünerek tutuklamıştır. Bunun üzerine İngiltere, Osmanlı padişahına başvurur ve Buhara emirine, tutuklu

⁹ İngilizlerin, özellikle II. Abdülhamid'in İslâm Birliği düşüncesiyle halifelik kurumu etrafında İslâmî dayanışmayı artırma bağlamında Hind Müslümanlarına yönelik faaliyetlerinden çekindikleri ve yakından takip ettiklerine yönelik son dönemlerde birçok çalışma yapılmıştır. Türkçe literatürde şu iki çalışmaya bakılabilir: Eraslan (1992); Özcan (1997)'da 3. bölüm.

İngilizlerin serbest bırakılması için name-yi hümayun gönderilir; ancak Osmanlı padişahının mektubu ulaştığında üç tutuklu idam edilmiştir.¹⁰ Ahmet Cevdet Paşa bu olayı hatırlatarak, hem halife padişah olarak Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıkları üzerindeki gücünü vurgulamakta hem de idam ettiğinden dolayı Buhara Emiri'nin "itizar" yollu özür mektubu gönderdiğini belirtmektedir. Bu olaydan hareketle Ahmet Cevdet Paşa, eğer İngilizler Orta Asya'daki bu hükümdarları Rusya'ya yönelmelerini engellemek istiyorsa bunu kendi başlarına değil, ancak Osmanlı marifetiyle, mutavassıt bir güç olarak hilafet-İslâm gücüyle mümkün olduğu "bu hususta *evvel bevvel Hilâfet-i İslâmiyeye mürracaat eylemeleri lazım gelür ve ol vehile meramları husule gelebili(r)*" sonucuna ulaşır.

Ricâlden olmakla Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat'ın güçlü isimlerinden Mustafa Reşit Paşa'nın Türkistan'a yönelik ve diğer Osmanlı kaynaklarında yer almayan, fikirde kalmış bir projesinden bu münasebetle bahseder. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre bu proje, yönetimi Osmanlı'da olmak üzere tüm Türkistan ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bir birlik (Konfederasyon) oluşturmasıdır. Böyle bir birlik hem Osmanlı hem de İngiliz lehinedir; Rusya'nın emellerine bir set çekilebileceğinden aleyhine olacaktır. Türkistan'a doğrudan haberleşme, yardım ve destek Hindistan üzerinden yürüyecek ve İngiltere bu bölgenin de Rusya tehlikesi karşısında kendisine müttefiki olacaktır. 'Koca Reşit Paşa'nın ham hayalini Cevdet Paşa'nın kalemi özellikle zikretmiş olsa gerektir. Dolayısıyla birleşik bir Türkistan'dan İngiltere'nin korkmasına gerek kalmayacağını, menfaatine olacağını, Türkistanlıların İngilizlere minnet duyacağını ve kontrol edebileceğini aynı ham projesinde vurgular. Ahmet Cevdet Paşa ise, bu projenin tasavvurda kaldığını; çünkü İngilizlerin kibirli olduğunu; kendileri dışında bir işin başkalarınınca yapılmasını bile düşünemeyeceğini ve istemeyeceğini vurguladıktan sonra Hindistan'ın arkasında güçlü bir kuvvetin oluşmasını istemeyeceklerini ve hep karanlıkta kalmasını isteyeceklerini; hâlbuki o karanlıklardan Rus süngülerinin parlantisının görülmeye başladığını öne sürer. Burada, Paşa'nın vurgusundaki, Batı=İngiltere denkliğinde esas dikkati çekici ifadesi "karanlıklar" olsa gerektir; metaforik kullanımda bu sözcük, Türk ve İslâm dünyasındaki yüzyıl dönümü entelektüel tartışmaları (Garpcılık, Türkçülük, İslâmcılık) bilindikte cehalet, maarif, tedrisat sorunu, bunların Avrupaî usulde gerçekleşmesi ve yapılandırılması, modern bilimlerde mektepleşmenin ve meslek sahibi olmanın, ulum-fünun ikilisinin Osmanlı'dan Türkistan'a geniş Türk coğrafyalarına girmesi mücadelesidir. Kastedilen aynı zamanda, geri kalmış Müslüman Türk toplumlarının uluslaşma bağlamında sosyolojik olarak ilerleme motiflerini hayata geçirme savaşı idi. İster İngiliz veya Fransız isterse Rus'un egemenliği altındaki Müslüman sömürge toplumları olsun, onların "medeniyet"le

¹⁰ Olayın ayrıntısı için Togan (1942: 226-227).

(metindeki *akvam-ı bedeviyet*'i bu açıdan da kurgulamak gerek) ancak sömürgecinin irade buyurduğu tâbiyet-sadakat ilkesince buluşturulacağı gerçeği (metindeki *tegallüb* ile *temellük* sözcükleri), Ahmet Cevdet Paşa'nın bu satırlarında ayrıca sezdirilmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, Rusların Hive ve Buhara emirliklerini egemenlikleri altına alarak Semerkand'a dayandığı gerçeği üzerinden tarihsel olayları sıralayarak, İngilizlerin telaşlanmasını anlamsız bulur. Ona göre Ruslar, uzun zamandan beri hazırlık yapmaktadırlar ve biri Semerkand'da diğeri de Kafkasya'da olan iki ordu, birbirleriyle yarışmasına, Hindistan'a varmak için hazırlanmaktadır. Rusya, Taberistan içinden bir yol açmış olduğundan bu iki ordu yakında birleşecektir. Rus ordularının hızlı ve külliyetli miktarda sevk olunabilecek kabiliyete sahip olduğunu iddia eden Ahmet Cevdet Paşa, bunu da şu şekilde izah etmektedir:

Cebel-i Kafkas'ın Bahr-i Hazar'a inen ucunda vaki Bakü'de feveran edegelen gaz madeni kiremit üzere işlemeğe başladı mahsulatı Volga nehriyle Kazan'a ve daha içreülere nakil ve irsal edilür oldu bundan Rusya hazinesine fevaid-i azime hâsıl olduktan başka gaz mahsulatını nakil için Rusya tüccarı Volga nehrinde ve Bahr-i Hazar'da vapurlar inşasına başladılar ve gazların posalarını kerpiç gibi kıta' kıta' kurudulub vapur kömürü olarak kullanılır oldu ve bir kıta'sı o hacimde buhardan maden kömürüne nisbetle dört kat kuvvetli olduğundan vapurlarda kömür ve sanayi için ifraz oluna gelen mahallin üç rub'ı hali kalmağla hamule ve sünene tahsis olundu ve vapurların adedi az vakit zarfında bine tecavüz etti. Mukeddema Bahr-i Hazar'da nakliyat-ı külliye için gemi tedariki güççe iken bir günde elli binlik bir Rusya ordusunu matlub olan noktaya nakil ve irsal edecek kadar vapurlar peyda oldu.

Aslında burada Ahmet Cevdet Paşa başka bir bilgi ile karşımıza çıkmaktadır: Petrol... Bu tarihlerde bile Rusya'da vapurlarda ve sanayide yakıt (enerji) olarak kullanılmaya başlanan petrol daha sonraki dönemlerde önemli bir enerji kaynağı sınıfından dünyada sayısız savaşlara neden olacaktır. Bakü ve petrolün öneminin bilincinde ve gelecekte de çok önemli olacağını farkında olan Ahmet Cevdet Paşa, Rusların bu madenden yararlanıyor olmasını önemli bulduğu kadar üstünlük sağladığını soğukkanlılıkla değerlendirmektedir.

Hazar denizinin her iki yakasına iskeleler kurup ordu sevk eden Rusların, Türkmen diyarının stratejik önemde olan yerleşim yeri Merv'i zapt etmesinin¹¹ tarihsel önemini Ahmet Cevdet Paşa şu cümle ile vurgular: "*Pek eski zamanlardan beri "Mero" mevki İnan'ın ve Semerkand-ı Turan'ın en mühim noktaları addolunarak bu iki mevki her kimin elinde bulunursa iki tarafa da hükümran olur derler idi...*" Paşa, Rusların Türkmen diyarını ele geçirmesinin İngilizleri telaşlandırdığını, ama İran ve Afganistan'ı aşarak Hindistan'a ulaşmak için daha çok seneler hazırlık yapmaları gerekeceği düşüncesine

¹¹ Merv'in Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve sonuçları için Yetişgin (2007: 141-167).

kapıldığını iddia eder. Burada bir vurgu yapmak gerekecekse *Turan* kelimesinin arkaik bir kullanım değil, tarihsel kullanımın aktüel olarak sürdürüğüdür.

Ahmet Cevdet Paşa, Rusların askerî hazırlıklarının ve ilerlemelerinin yanı sıra ele geçirdikleri Türkistan coğrafyasını sömürgeleştirme işinde nasıl uzun vadeli düşündüklerini demiryolu yapımı ile vurgular. Hazar denizi kıyısından başlayıp Afgan sınırına yakın Serahs'a kadar uzanan bu uzun mesafeli demiryolunun yapımında Rusların gizlilik içinde çalıştığını; yıllar süren bu demiryolunun yapımından İngilizlerin haberdar olmadıklarını keyifle anlatır. İş o kadar gizli tutulmuştur ki demiryolu yapımında çalışan Fransız mühendisler kontrat yaparken ailelerine bir buçuk yıl mektup yazmayacakları şartı konulmuştur. Demiryolunun yapımı ve Rusların Türkmenleri kullanarak Afganlıları yenmelerini sağlaması İngiltere ile Rusya'yı savaşın eşğine getirmiştir; ama iki emperyalist sömürgeci sınır için görüşmeye başlamışlardır. Paşa'nın burada asıl üzerinde durduğu konunun İngiltere'nin donanması ile Karadeniz'e geçip Rusya'yı sıkıştırmak için Osmanlı yönetiminden izin istediğini, ama Osmanlı yönetiminin boğazları kapamakla buna cevap verdiğini ve İngilizlerin Osmanlı'dan beklediği yanıtı alamadığını düşünebiliriz. Berlin Barış Konferansı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile İngiltere ilişkilerinin soğuk bir döneme girdiğinin izleri görülebilir. Ancak Rusya Kafkas ve Semerkand ordularını "şimendifer" ile her yere kolayca nakledebilecek durumdadır ve Ruslar yolun yapımını sürdürdüklerinde Basra körfezine inebilecekler midir?.. Beklenen olmaz, Rusya doğuya yönelir ve Semerkand'a yolu uzatır. Buradan Rusların İngilizlerle bir çatışmayı göze alamadıklarını düşündüren bir anlam çıkar.

Ahmet Cevdet Paşa, gelişmeleri anlatmaya bir ara verir ve önceki bir layihasına atf yaparak Pavlu (?) Napolyon'a birlikte Hind'e sefer yapmak için teklif edilen güzergâhın şimdi aşağı yukarı Ruslar tarafından kullanıldığını belirtir ve "*demek oluyor ki Rusların Katerina zamanındaki planları hâlâ değişmemiştir.*" Paşa, Rus-İngiliz rekabetinde, İngilizlerin ağır davranmasının nedenini onların yönetim biçimine bağlar:

İngilizler ise kamaraların mübahasatıyla o vakitten berü politikalarını renkten renge komuşlardır bu da çaresiz hükümet-i meşrutanın icabatındandır ma'haza İngiltere'de Palmerston'dan sonra anın gibi cephesi geniş ve dur-i endiş bir adam gelmediğinden İngiltere Kabinesi mesail-i politikayı da yevmiyeciliğe tebdir (?) değildir vükela-yı devlet ise zuhuru melhus olan mehaziri kable'l-vukuf mütalaa ile def etmelidir yoksa ruz-ı merre zuhur eden müşkülâtın tesviyesiyle uğraşacak olurlar ise müşkülattan müşkülata düşerler.

Ahmet Cevdet Paşa, Ruslar ve İngilizler arasında "Pamir" meselesi çıktığını; göçebe Türkmenlerle meskûn; yüksek ve geniş bir arazi olduğunu; Buhara, Çin, Keşmir Afganistan ile komşu olduğunu; Rusların bu bölgeye gizlice sızdıklarını;

önceleri İngilizlerin Pamir'in kendi kontrollerindeki Keşmir Hükümeti'nin arazisi olduğunu iddia ettiğini, ama sonraları Afgan emirine arazinin Afganlıların olduğu yönünde, Ruslara karşı, kıskırtmada bulunduğunu söyler. Ancak tüm bu tartışmalar içinde Rusların işlerine devam ettiğini vurgular.

Rusya'nın Türkistan'da hâkimiyet kurmasını ve Hindistan sınırına dayanmasını İngilizlerin yanlış politikalarına bağlayan Ahmet Cevdet Paşa, bunu da Osmanlı Rus Savaşında İngiliz hükümetinin Rus tarafını tuttuğunu; eğer Osmanlı tarafını tutsaydı Rusların başarılı olamayacağını; bu durumda Rusya'ya karşı iki cephe açılacağını; Kafkasya üzerinden yürüyecek bir Osmanlı ordusunun Hindistan üzerinden desteklenecek ikinci bir ordu ile Rusların Türkistan'dan atılabileceğini iddia eder. Ancak Osmanlı devletinin bu savaşta yenilerek zayıf düştüğünü ve İngilizlerin Rusların Hindistan'a doğru hareketlerine mani kalmadığı yönlü sinir bozucu sözler söylediğini belirtir. Yine de İngiliz hükümeti, Osmanlı Devleti'nden yararlanmak istemektedir. Ruslara karşı Hindistan ve çevresinde konumunu sağlamlaştırmak için Halifenin desteğine ihtiyaç duyarlar. Bunun içinde Afganistan emirine özel bir Osmanlı elçisi gönderilmesini teklif ederler; ancak İngiliz diplomatlarını kandıran Ruslar, elçi heyeti belirlenmiş ve yola çıkmaya hazırken bundan vaz geçirilmesini isterler. Yine de heyet yola çıkar; ancak İngilizlerin sıkı gözetimi altında Hindistan üzerinden Afganistan'a varırlar; Afgan emiri İngilizlere güvenmediğini belirterek heyeti geri gönderir.¹² İngilizlerin tutumu yüzünden heyetin başarısız olduğunu, ama Rusların Türkmenleri Afganlılar üzerine saldırarak onları perişan ettiklerinde İngilizlerin nasıl kandırıldıklarını görmek istediğini söyler.

Ahmet Cevdet Paşa, muhtırasının sonuna İngilizler ile ilgili tespitler yaparak ve Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamları olan Fuat ve Ali Paşaların İngilizlere karşı tutumunun ne olduğu hakkında bizi aydınlatır:

İngilizler hodgam ve mütekebbir bir halk olub kuvve-yi bahriyelerine istinad ile her tarafta icra-yı nüfuza münhemik olduklarından Fuad Paşa onları aldatub avutmak ile emrar-ı eyyam eylerdi Ali Paşa dahi mevki-yi coğrafiyemiz iktizasınca Rusya ve Avusturya düşman-ı tabiimiz iseler de İngilizler hasım oldular der ve onlardan ihtiraz ider idi

Aynı şekilde Paşa, Kırım Savaşı'ndan sonra İngilizlerin her işimize burnunu sokmalarından Osmanlı devlet ricalinin bıktığını ve Ali Paşanın İngiliz baş tercümanına, *"keşke bize yardım etmiyeydiniz de şimdi iki ayağımızı bir babuca komaya idiniz"* demiş olduğunu hâlâ hatırladığını belirterek sözlerine son verir.

¹² Osmanlı heyetinin Afganistan seyahatinin ayrıntıları için Özcan (1992:102 vd).

5. Sonuç Yerine

Ahmet Cevdet Paşa'nın II. Abdülhamid'e sunduğu muhtıra ek olarak kaleme aldığı bu metin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Rus ve İngiliz emperyalist güçlerinin Osmanlı ilgi alanlarındaki faaliyetlerine bir bakış sunmaktadır. Kafkaslar ve Türkistan coğrafyalarında Rusların; Hindistan ve Afganistan coğrafyalarında İngilizlerin faaliyetlerinin sorgulandığı bu metinde Rusların düşman ve aleyhte faaliyetleri planlı ve tedirgin ediciyken İngilizlerin ikiyüzlü ve hatalı eylemleri ironik değerlendirilmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, İngiltere'nin geçmiş dönemdeki bir dizi hatasını sıraladıktan sonra Rusların akıllı, sabırlı, planlı ve gizlice yürüttüğü Türkistan'ı sömürgeleştirme çabalarının İngiliz sömürgesi Hindistan'ı tehdit etmeye başlamasının İngilizleri telaşlandırmasını keyifli biçimde dillendirir. Amacı geçmiş yanlışlarından İngilizlerin ders almadığını göstermek; Türkistan ve Hindistan bağlamında Osmanlı Devleti'nin maddî ve manevî yardımına muhtaç olduğunun içini doldurmaktır. Bununla geçmişte Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında İngiltere tarafından desteklenmemesinin ve İngiliz kibirliliğinin İngiliz çıkarlarına nasıl zarar verdiğini göstermek istediği izlenimini verir. Üslubundan bir Osmanlı-İngiliz ittifakının hâlâ mümkün olduğu; bunun Rusya'nın ihtiraslarını önleyebileceği; hâlâ Osmanlı gücünün bir anlamı olduğu ve bunun İngilizlerce anlaşılmasından hayıflandığı düşünülebilir. Ahmet Cevdet Paşa'yı böyle düşünmeye iten Osmanlı Halife-Padişahın tüm Müslümanlar için saygınlığı ve İslâm dayanışma ruhunun, iletişimin ve ulaşımın arttığı bu dönemde kolayca harekete geçirilebileceğidir. Onun, iç politikaya mesaj niteliği taşıyabilecek, İngiliz meşrutî monarşisine olumsuz bakması düşündürücüdür ve katı bir mutlakiyet taraftarı olduğu izlenimi vermektedir. Belki de en dikkat çekici nokta onun, Mustafa Reşit Paşanın düşüncede kalmış Osmanlı devleti ve Türkistan Hanlıkları ile bir "konfederasyon" fikrini zikre değer bulması ve Osmanlı yönetiminin bu yönde çalışma başlatması beklentisi önemlidir ve kendisi de bu yönde bir eğilim taşır.

Ahmet Cevdet Paşa, Kafkasya ve Türkistan'ın ekonomik potansiyelinin de farkındadır; bunu yalnızca "gaz madeni" ile öne çıkarır; bakırlığını ve bilinmezliğini hissettirir. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu düşkünlüğü fazla öne çıkarmaz; Kafkasya ve Türkistan'da Rusların yerini aldığı güçleneceğini düşünür; yeter ki İngilizler gerekli desteği versin. Ancak İngilizleri kendini beğenmişliğinden, sadece laf üretmelerinden, şüpheliğinden, bencilliğinden ve ukalalığından dolayı eleştirir ve bunu Osmanlı iç işlerine müdahale bağlamında da hoş görmez.

Ahmet Cevdet Paşa'nın Kafkasya, Türkistan, Hindistan ve Afganistan bağlamında siyasal tasavvuru Halife-padişah öncülüğünde Türk-İslâm birliği özellikli bir renk taşır. Osmanlı dikkatini Hindistan-Türkistan eksenine çekme kaygısı gelecek

Jön Türk kuşağına bir mesaj gibidir ve tüm güçsüzlüğüne rağmen Osmanlı Devleti'nin uluslararası "Büyük Oyun"un önemli bir aktörü olabileceği umudu vardır.

Kaynaklar

- AHMET CEVDET PAŞA (1894) Ahmet Cevdet Paşa'nın Muhtıra Eki, BOA Y.EE, 39/10, 9/N/1311 (16 Mart 1894)
- BADDLEY John F. (1995) *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat ÖZDEN, 3. Baskı, İstanbul:Kayıhan Yayınları.
- Belgelerle Osmanlı- Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)* (2005) Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No.70.
- BENNINGSEN Alexandre – LEMERCIER- QUELQUEJAY Chantal (1994) *Step'de Ezan Sesleri*, Çev. Nezh UZEL, 4. Baskı, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- CAROE Olaef *Sömürülen Topraklar*, Çev. Zerhan YÜKSEL, 1. Cilt, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, y.t.y.
- CEVDET PAŞA (1991) Tezakir, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÇELİK Osman (Yay. Haz.) (1992) *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, Ankara: Gelişim Matbaası.
- DEĞERLİ Esra Sarnkoyuncu (2008) "İngiltere'nin Doğu(Şark) Politikası(1882-1914)", *Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi*, Sayı:14 (Nisan): 1-15. (Erişim Tarihi:8 Ağustos 2015).
- DÜNDAR Ali Merthan (2006) *Panislamizmden Büyük Asyacılaşma- Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ERASLAN Cezmi (1995) *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, (2. Baskı).
- ERİM Neşe (1994) "1720- 1790 Arasında Osmanlı İnan Ticareti", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar Arası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- GÖKÇE Cemal (1979) *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları: 1.
- HENZE Paul B. (1985) *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç; 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın KÖSETORUNU, Ankara: ODTÜ Yay.
- ISSAWI Charles (1970) "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1/1, Cambridge.
- İNALCIK Halil (1948) "Osmanlı Rus Rekabeti ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569", *Belleten*, 46: 349-402.
- KARADENİZ Yılmaz (2009) "İnan ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)" *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 20 (Aralık): 53-68.
- KENT Marian (2013) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, İstanbul: Alfa.
- KORTEPETER Carl M (1966) "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2 (April-June): 86-113.
- KURAT Akdes Nimet (1966) *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCTF Yayınları-151.
- KURAT Akdes Nimet (1993) *Rusya Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KURAT Yuluğ Tekin (1986) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara: Turhan Kitabevi.

- KÜTÜKOĞLU Mübahat (1988) "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri, Ekim 1986*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 97-133.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687- 1908 Yılları Arası) (1992) Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayın No.3.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkasya Göçleri I-II (2012) İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Dairesi Yay. No. 121, 122.
- ÖZCAN Azmi (2000) "Osmanlı-İngiltere Münasebetleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul: İSAM, 302-307.
- ÖZCAN Azmi (1997) *Panislamizm- Osmanlı devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere(1877-1924)*, (İlaveli 2. Baskı), İstanbul: İSAM Yayınları.
- RYWKIN Michael (1975) *Asya'daki Rusya*, Çev. Behzat TANÇ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- SANDER Oral (1995) *Siyasi Tarih - İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Yayınevi.
- SARAY Mehmet (1994) *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk tarih Kurumu.
- SARAY Mehmet (1984) *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, Ankara: ODTÜ Yay.
- SARAY Mehmet (1999) *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- SAYDAM Abdullah (1997) *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara.
- SIBGATULLINA Alfina (2014) *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- TOGAN A. Zeki Velidi (1942) *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Arkadaş.
- Türkçe Sözlük* (Yay. Haz.: Şükrü Akalın vd.) (2011) 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UYAR Elif (2007) *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)*, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- YALÇINKAYA Alaeddin (2006) *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan* (2. Baskı), Ankara: Lalezar Kitabevi.
- YETİŞGEN Mehmet (2007) "The Anglo-Russian Rivalry, Russia's Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens", *Bilgi*, No: 40 (Kış/Winter): 141-167.

Ek 1: Ahmet Cevdet Paşa'nın Muhtıra Eki

BOA Y.EE, 39/10, 9/N/1311 (16 Mart 1894)

Bermuceb Fermân-ı Hümayun tahririyle evvelki gün arz olunan muhtıra-yı çakarenemde Hinde dair söz geçmiş idi. Tafsilatını tahrire vakit olmadığından muhtıra-yı mezkureye zeyl olmak üzere bazı hususatta bervechi ati arzına ictira kılındı.

İngiltere Devletinin asakir-i berriyesi az olduğu hâlde Hindistan Kıtaa-yı cesimesini zapta muktedir olmanın esbabı şu hususlardır ki deryalarda İngiltere Devleti hâkim-i mutlak olduğu cihetle sevahilden emindir. Hindde serhudat-ı berriyesi dahi İngiltereliye zarar veremeyecek hükümet ve akvam-ı bedeviye ile

muhatap olduğuna binaen kara tarafından daha emin ve mutmaindir.

Fakat Afganistan emareti acayip kuvvetli olmakla İngilizler bir aralık orayı tâbi edüb İngiliz askeri Afganistan'ın merkez-i hükümeti olan Kabil şehrine kadar geldiler lakin Afganlılar hücum ederek İngiliz askerlerini doğradılar ve memleketlerini tahlis eylediler.

İngilizler ise zebunkeş olup desisekârlıkla ne yapabiliyorlar ise fırsatı fevt etmezler ama onlar anda bir müdafaa-yı kaviye görürler ise derhal yelkenleri suya indirirler binaenaleyh ondan sonra Afganlıları ohşayub iltifatla kullanmaya başladılar hatta Afgan Emiri Rusya tarafına meyil etmemek üzere kendisine senevî maktu' ve muayyen bir meblağı vermektedirler (1)

İngilizler Hind Müslümanlarından sakunur iken Hind'de ekseriyet müşriklerde olduğundan Hindde onlara galebe edecek bir kuvvet teşkil edemiyor.

Lakin Ruslar Asya-yı Vusta'da adım adım ilerlemekte olduklarından bir gün Hind'e kadar gitmeleri devr-i endişan asırda zihinlerine gelürdi

İngiltere Devleti Asya-yı Vusta hükümdaranını celb için bir aralık Buhara'ya memurlar gönderüb Buhara Emiri ise onları hapis etmekle İngiltereli bu babta kuvvet hilafatına tavassit eylemek üzere devlet-i milliyeye müracaat eyleyüb taraf-ı padişahiden dahi o mahpusları tahliye-yi sebili için name-yi hümayun gönderilmiş ise de Buhara Emiri evvelce onları katletmiş olduğundan 'itizar yollu cevapname göndermiş olduğu hatır nişan 'ubeydanemdir

İngilizlerin meramı Asya-yı Vusta hükümdaranını celb ile onları Rusya tarafına temayülden men etmekmiş bu ise onların hod behod yapabilecekleri iş değil bu hususta evvel bevvel Hilâfet-i İslâmiyeye müracaat eylemeleri lazım gelür ve o vechile meramları husule gelebiliyor idi

Merhum Reşid Paşa bir devr-i endiş adam idi Hive ve Buhara ve Hokand ve Afgan emaretleriyle sair akvam müteferrika rüesasından mürekkeb bir konfederasyon yapılab da riyaseti devlet-i milliyede olmak emelinde idi (2)

Vakıa öyle bir cemiyet-i ittifakiye yapılmış olsaydı Asya-yı Vusta'da Rusya'nın seylab-ı hırs ve tamamına bir sed çekilmiş olurdu ve bu surette İngilizlerin de menfaatlerine muvafık düşerdi zira bu cemiyet-i mülükane devlet-i milliyeye ile muveradatı hep Hind yoluyla olup kendilerine alat-ı harbiye isali dahi İngilizlerin vusatatıyla husule geleceğinden bu cemiyet-i ittifakiye daima İngilizlerin minneti altında bulunur idi

Reşid Paşa'nın bu arzusu tasavvurda kaldı çünkü İngilizler pek *hodgâm* bir halk olmakla sairlerini menfaatinden değil mezharetinden bile hissedar etmek istemezler ve bir de Hindin arkasında bir kuvva-yı kaviye hadis olmasından ürkerler vakıa burası şayan-ı mülahazadır eğer daima Hindin arkası kapalı bulunmak ve karanlık

içinde kalmak mümkün olsa İngiltere politikasına *evfak* oldu halbuki o karanlıklar içinde pek uzaktan ashab-ı basirete Rusya süngülerinin parıltısı küçük küçük yıldızlar gibi görünmeğe başlamıştı

Rusyalılar ise ilerleyerek Hive ve Buhara Emirlerini zir-cenah-ı tegallübelerine alub Semerkand'a dahi temellük ettiler o zaman İngilizler telaş ettiler hâlbuki Rusyalıların Semerkand'da bir orduları olduğu gibi Kafkas'ta dahi bir orduları olub bu iki ordu yek diğere müsabakat idercesine Hindistan'a (3) varmak üzere hazırlanmakta idiler sonra nimet-i gayr-i mütarekebe olarak Ruslara Taberistan içinden bir yol açılıb o iki ordu dahi anın sağ ve sol cenahları hükmüne girdi şöyle ki Cebel-i Kafkas'ın Bahr-i Hazar'a inen ucunda vaki Bakü'de feveran edegelen gaz madeni kiremit üzere işlemeğe başladı mahsulatı Volga nehriyle Kazan'a ve daha içerülere nakil ve irsal edilür oldu bundan Rusya hazinesine fevaid-i azime hâsil olduktan başka gaz mahsulatını nakil için Rusya tüccarı Volga nehrinde ve Bahr-i Hazar'da vapurlar inşasına başladılar ve gazların posalarını kerpiç gibi kıta' kıta' kurudulub vapur kömürü olarak kullanılır oldu ve bir kıta'sı o hacimde buhardan maden kömürüne nisbetle dört kat kuvvetli olduğundan vapurlarda kömür ve sanayi için ifraz oluna gelen mahallin üç rub'ı hali kalmağla hamule ve sünene tahsis olundu ve vapurların adedi az vakit zarfında bine tecavüz etti

Mukeddema Bahr-i Hazar'da nakliyat-ı külliye için gemi tedariki güççe iken bir günde elli binlik bir Rusya ordusunu matlub olan noktaya nakil ve irsal edecek kadar vapurlar peyda oldu

O sırada Rusya Devleti Taberistan sahilinde ve Astarabad kurbinde bir iskele peyda etti ve bu tarikle Türkmen diyarı içine bir ordu sevk ve Teke Türkmenlerine galabe ile Merv'i zapt eyledi (4)

Pek eski zamanlardan berü "Merv" mevkiî İran'ın ve Semerkand-ı Turan'ın en mühim noktaları addolunarak bu iki mevki her kimin elinde bulunursa iki tarafa da hükümran olur derler idi işte bu suretlerle Amu Derya denilen nehir civarının iki tarafındaki en mühim noktalar Rusya eline geçti İngilizler bu hallerden telaş ede geldiler ise de Rusların Semerkand'dan Ceyhunu kubur (?) ile Afganistan tarafından dolaşarak Hind'de varabilmelerine lâakıl-ı sene lazım diyerek teselli oldular

Ruslar ise Bahr-i Hazar'deki mezkûr iskeleden içerü doğru bir demiryolu temdidine başladılar lâkin işi pek mektum tuttular ve oraları ücra ve ıssız yerler olmakla Ruslar emr-i inzibatı teşeddit ile kuş uçurmaz oldular hatta bu yolda işlemek için kullandıkları Fransız mühendisleriyle bir buçuk sene kadar memleketlerine mektup yazmamalarını kontratnâmelerine derç ettiler bir buçuk sene zarfında demir yolunu Serahs'a kadar irsal ettiklerinde küşad eylediler binaenaleyh böyle bir şimendiferin küşad olunu vermesi herkese hayret ve İngilizlere telaş ve dehşet verdi biraz söylendiler lâkin olmuş bitmiş bir iş olmakla teessüf ederek âtisini düşünmekten

gayri çare bulamadılar.

O sırada Afganlılar ile bir muharebe zuhur etti Ruslar Türkmenleri kullanarak (5) Afganlıları hezimete uğrattılar ve haylice ileri gittiler İngilizler telaşa düşüb hatta Rusya ile ilân-ı harb derecesine kadar vardılar lâkin o zaman taraf-ı hümayundan bîtarafılık ilân buyurularak Boğazların mesdud tutulacağı anlaşılmağa İngilizler Rusya ile Afganistan hududunun tesviyesi zamanında muhabereye girişmekten başka bir şey yapamadılar

Rusyaca maksad-ı siyâsî ne olduğu anlaşılmağa üzere berveche bilad-ı Serahs'a vasıl olan şimendifer acaba oradan Herat'a doğru mu temdid olunacak yoksa oradan sağ canibe meyil ve İran içinden mürur ile Basra Körfezi'ne inüb dolaşarak hudud-ı Hindistan'a doğru mu temdid olunacak deyü intizar olunmakta iken Ruslar sol tarafa meyil ve ser-hudud Semerkand'a kadar bir şube inşa ile Semarkand ve Kafkasya ordularını şimendiferleriyle istedikleri noktada birleştirmek iktidarına malik oldular

Gariptir ki salifü'l-zikr müzekkere-yi ubeydanemde arz olunduğu üzere Pavlu Napolyon Bonaparte ile muhabereye ibtidar ettikte birlikte Hind'e asker sevkini Napolyon'a teklif edüb bu babda göndermiş olduğum layihada Esterabad'dan Hind'e kadar merhale-be-merhale tayin ettiği tarike bu kere Esterabad civarından Serahs'a (6) kadar yaptıkları şimendifer muvazi' ve karib olarak yapılmıştır demek oluyor ki Rusların Katerina zamanındaki planları hâlâ değişmemiştir İngilizler ise kamaraların mübahasatıyla o vakitten berü politikalarını renkten renge komuşlardır bu da çaresiz hükümet-i meşrutanın icabatındandır ma'haza İngiltere'de Palmerston'dan sonra anın gibi cephesi geniş ve dur-i endiş bir adam gelmediğinden İngiltere Kabinesi mesail-i politikayı da yevmiyeciliğe tebdir (?) değildir vükela-yı devlet ise zuhuru melhus olan mehaziri kable'l-vukuf mütalaa ile def etmelidir yoksa ruz-ı merre zuhur eden müşkülâtın tesviyesiyle uğraşacak olurlar ise müşkülattan müşkülata düşerler

Ruslar bervechi bilad-ı Afgan ile hemhudud olduklarında İngilizler telaşa düşerek tashih-i hudud ile meşgul iken geçen senelerin "Pamir" meselesi zuhur etti

Şöyle ki göçebe Türkmenler ile meskun ve şimalen Rusya'nın Buhara'dan aldığı arazi ve cenuben Keşmir Hükümeti ve şarken Çin Devleti ve garben Afganistan ile mahdud ve Hindistan'ın sath-ı fevkayyesi mesabesinde olarak mürtefi' ve vasî bir kıta' (7) olan Pamir'e Ruslar sessizce ve habersizce bir miktar asker sevk ile tasarrufa başladılar

Keşmir Hükümeti müstakil bir hükümet ise de Hind'in pek mühim bir parçası olduğundan İngiliz orasını himaye iddiasında iken Rusların Pamir'e tecavüz ederek o cihetten Hind ile hemhudud olduklarını görünce şaşırıldılar ve burası Afganistan'dan maduttur diyerek Afgan Emirini iddiaya düşürdüler Rusyalı ise tutumunu bozmayub işine devam etmektedir

Rusya muharebe-yi ahiresinde devlet-i milliye taraftarı olan İngilizler var ise de

ekseri ale'l-husus Gladston takımı devlet-i milliye aleyhinde idiler Rusyalı galebe çaldığı gibi mükasemeden pay almağa ibtidar ettiler fakat mukaddeme Ruslar Hind'e doğru hareket eyleyecek oldukları takdirde İngiltere Devleti donanmasıyla ve iane-yi nakdiyesiyle devlet-i milliye Rusya aleyhine düşürerek beş yüz bin kadar Osmanlı askeri cem'i ile bunun ikiyüz bini Bilad-ı Kafkasya üzerine yürürse Hind'e azim olan Rusyalı'nın sağ kolundan tutub tevkif edebilirdi şimdi ise devlet-i milliye bu muharebe ile zayıf düştü Rusların artık salimü'l-İslâm Hind'e doğru hareketlerine mani' kalmadı deyü bazı ashab politika söylemeğe başladılar (8) İngiltere kabinesi dahi hiç olmazsa hulefanın kuvve-yi maneviyesini tavasit ederek Afganistan Emirini kendi taraflarına celb ve istimal için oraya taraf-ı devlet-i milliyeden sefir-i mahsus gönderilmesini teklif ettiler sefirler tayin olundu halbuki o sırada Rusya diplomatları İngilizlere ne dediler ise dediler onları aldattılar ve Afganistan'a tarafı devlet-i milliyeden sefir gönderilmesini teklif ettiklerine İngilizleri pişman ettiler

Binaenaleyh sefirler gitmek üzere iken tevkifleri İngilizler tarafından ima olundu lâkin sefirler mütehami hareket olunduklarından gerü alı konamadılar İngilizler ise sefirlerine bayağı göz hapsinde gibi bir nezaret-i kaviye tahtında olarak Hind'den emrar ettiler devlet-i milliye sefiri bu veçhile Afganistan'a vardı Afgan Emiri dahi sefire sizi bu müşkülata uğradan İngiliz vükelası değil mi diyerek İngilizlere emniyet caiz olmadığı ifadesiyle sefiri devlet-i milliyeye iade eylemişti

Sonra Ruslar Türkmenleri Afganlılar aleyhinde istihdam ederek Afgan askerini perişan ettiklerinde İngilizler Rusyalı'ya aldanmış olduklarını anladılar ama akılları başlarına geldi mi bilemem

İngilizler hodgâm ve mütekebbir (kibirli) bir halk olub kuvve-yi bahriyelerine istinad ile (9) her tarafta icra-yı nüfuza münhemik olduklarından Fuad Paşa onları aldatub avutmak ile emrar-ı eyyam eylerdi Ali Paşa dahi mevki-yi coğrafiyemiz iktizasınca Rusya ve Avusturya düşman-ı tabûmiz iseler de İngilizler hasım oldular der ve onlardan ihtiraz ider idi Kırım Muharebesi'nden sonra İngiliz her işe müdahale eder olduklarından Ali Paşa'nın sabrı yanub birgün İngiliz sefaretî baş tercümanı Pizzalini'ye keşke bize yardım etmiyediniz de şimdi iki ayağımızı bir babuca komaya idiniz demiş olduğu hatır nişan çakeranemdir.

Celal Metin

Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi öğretim üyesi.

Adres: Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi
ABD Demirci / Manisa P.K 45900

E-posta: celalmetin@cbu.edu.tr

Tel: +90 (236) 462 24 88 / 178

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 18 Ocak 2016

Yayına kabul edildiği tarih: 3 Mayıs 2016

E-yayın tarihi: 25 Eylül 2016

Çıktı sayfa sayısı: 23

Kaynak sayısı: 38